

Vjekoslav Majcen

Kinoteka Hrvatske pri Arhivu Hrvatske,
Zagreb, Savska cesta 131

FILMSKI FOND ŠKOLE NARODNOG ZDRAVLJA »ANDRIJA ŠTAMPAR« U KINOTECI HRVATSKE PRI ARHIVU HRVATSKE

UDK 930.25 : 791.43 (497.13)

Pregledni članak

Autor obrađuje razvoj filmske djelatnosti koja je 1924. započela u Institutu za socijalnu medicinu, a najveći je uspon ostvarila proizvodnjom zdravstveno-edukativnog i dokumentarnog filma u školi Narodnog zdravlja u Zagrebu. Prikazano je i tadašnje stanje filmskog fonda, nakon što je završen rad na njegovu sređivanju i prebacivanju filmova i filmske građe na nezapaljivu filmsku vrpcu.

1. Zdravstveno prosvjećivanje i film. Neposredno nakon I svjetskog rata u svijetu i u nas snažno se razvio pokret socijalne medicine, čiji je cilj bio unapređenje zdravlja najširih slojeva naroda. Uz reorganizaciju medicinske službe i razvijanje preventivne zdravstvene zaštite, predstavnici socijalne medicine zalagali su se za razvijanje što efikasnijeg masovnog zdravstvenog prosvjećivanja. Kao rezultat takvih nastojanja u nizu zemalja svijeta došlo je do osnivanja posebnih ustanova socijalne medicine čiji je primarni zadatak bio organizirano provođenje masovnog zdravstvenog prosvjećivanja. Jedna od takvih ustanova bila je i Škola narodnog zdravlja u Zagrebu, koja je osnovana 1927, a u iduća dva desetljeća je u okviru svoga rada razvila specifičnu filmsku proizvodnju namjenskog filma, čijom je količinom i raznovršnošću nadmašila većinu onog što se tada u nas stvaralo na području filma.

Pokretač ove, kao i niza drugih aktivnosti u domeni socijalne medicine, bio je dr Andrija Štampar (1888—1958), jedan od vodećih svjetskih ideologa ovoga pokreta. Poznato je da je A. Štampar kao načelnik Ministarstva zdravlja u razdoblju od 1919. do 1931. god. bio neposredni idejni tvorac i organizator moderne zdravstvene službe kojoj je i kasnije, kao visoko cijenjeni stručnjak Svjetske zdravstvene organizacije, posvećivao svu svoju pažnju.

Njegovom zaslugom je 1924. u Zagrebu osnovan Institut za socijalnu medicinu koji je učinio prve korake u korištenju filma za potrebe zdravstvenog prosvjećivanja, a 1927. osnovan je Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, gdje se taj rad razvio u originalnu filmsku produkciju. Istovremeno, sredstvima Rockefellerove fundacije osigurani su potrebni materijalni uvjeti koji su omogućili razvoj široke djelatnosti na području zdravstvenog prosvjećivanja i podizanja zdravstvenog standarda, posebno u seoskim sredinama.

Andrija Štampar se zalagao od početka rada ovih ustanova da se u zdravstvenom prosvjećivanju koriste audiovizuelna sredstva, među kojima je najviše cijenio film kao onaj magični medij koji može pobuditi najveći interes i najsugestivnije djelovati na gledatelje iz različitih sociokulturnih sredina. To svoje uvjerenje ostvarivao je i u svome vlastitom praktičnom djelovanju, pa je u mnogobrojnim predavanjima održanim diljem svijeta gotovo redovito koristio i film ili, kako M. J. Batut, pišući o njegovim predavanjima, kaže u njima se služio »... živim scenama, pozorišnim predstavama i filmovima iz domaćeg života, građenim u naročitim radionicama za dijapozitive i filmove u Ministarstvu narodnog zdravlja«.¹

Takvim odnosom prema filmu Andrija Štampar je u praksi provodio onu ideju o odgojnoj i obrazovnoj snazi filma koja je u nas prisutna još od Isidora Kršnjavog. U svijetu je takvo razmišljanje dovelo do toga da se pred I svjetski rat (a naročito snažno nakon njega), u nizu evropskih zemalja i u SAD, razvila pored filmske industrije snova i snažna industrija tzv. kulturnog, edukativnog ili namjenskog filma (Pathe u Francuskoj, UFA u Njemačkoj). Kod nas je ova orijentacija omogućila izvanredno plodnu filmsku djelatnost koja je u okviru Škole narodnog zdravlja razvijana više od dva desetljeća. Kroz to vrijeme u foto-filmskom laboratoriju Škole narodnog zdravlja snimljeno je i obrađeno preko 100 originalnih igranih i dokumentarnih filmova koje je do 1940. godine gledalo oko 25.000.000 ljudi.² Pri tome treba reći da je, održavanje filmskih projekcija u najudaljenijim mjestima, Škola izvršila i prvu kinofikaciju našeg sela, te je bio velik broj ljudi koji su svoj prvi doživljaj pokretnih slika ostvarili zahvaljujući prijenosnom »kinoxu« Škole narodnog zdravlja.

Osim u domeni razvoja specifičnog zdravstveno-edukativnog filma i širenja osnovne filmske kulture u najširim slojevima stanovništva, Škola narodnog zdravlja dala je svojom filmskom proizvodnjom i značajan doprinos razvoju filmskog izraza i filmske tehnike u nas.

Čitava proizvodnja zdravstveno edukativnog filma zasnivala se pretežno na snimanju kratkog igranog filma. Prvo su to bili filmovi snim-

¹ Zdravstvene novine 7, Zagreb, 1. rujna 1958, str. 99.

² A. Gerasimov, Foto-filmski laboratorij Škole narodnog zdravlja »Andrija Štampar«, Zdravstvene novine 9—10, Zagreb 1961, str. 106.

ljeni tehnikom sjenki, zatim filmovi s poznatim kazališnim glumcima, da bi nakon toga sve uloge u njima preuzeli amateri, najčešće seljaci u mjestima gdje se je snimalo.

No osim igranog filma, snimatelji Škole narodnog zdravlja dali su još značajniji doprinos razvoju dokumentarnog filma snimanjem niza filmskih reportaža o ljudima i krajevima u kojima su boravili.

Posebno su značajni eksperimenti vršeni crtežom u filmu. Oni su uvodili stvaranjem prvog cjelovitog crtanog filma hrvatske kinematografije (Martin u nebo, Martin iz neba), te animiranih sekvenci u nizu edukativnih filmova.

Stalna brigada vođena je o tome da se u korištenju suvremene filmske tehnike ide u korak s vremenom. Zagreb, kao središte filmske industrije tadašnje Jugoslavije, s mnogobrojnim predstavništvima filmskih proizvođača i proizvođača filmske tehnike, pružao je mogućnosti redovnog praćenja svjetskih zbivanja na tome području. Tako su sredstvima Rochfellerove fundacije 1930. g. nabavljeni najmoderniji, potpuno automatski aparati za kopiranje filmova, za koje A. Gerasimov ističe da su »omogućili tehničkom kadru da izradi filmove koji se tehnički nisu mnogo razlikovali od tadanjih uvezenih crno-bijelih filmova«.³

Također je poznato da je i Andrija Štampar na svojim putovanjima nabavljao potrebnu modernu opremu za foto filmski laboratorij. No mnogo značajnije od toga je vlastiti inovatorski rad koji se je odvijao u Školi. Posebno se tu ističe A. Gerasimov koji je već 1932. godine imao usavršen vlastiti uređaj za tonsko snimanje filmova, te je Škola narodnog zdravlja, idući u korak s vremenom, započela snimanjem i prvih zvučnih filmova u nas.

2. Razvoj filmske djelatnosti u Školi narodnog zdravlja. Interes za film u zagrebačkim zdravstvenim ustanovama započeo je 1924. godine, kada je osnovan Institut za socijalnu medicinu čiji je osnovni zadatak bio rad na zdravstvenom prosvjećivanju i asanaciji sela.⁴ U okviru Instituta i njegova zdravstveno-propagandnog odjela osnovan je foto-filmski laboratorij za izradu dijapozitiva i pisanje natpisa na filmovima.⁵ Prema nekim podacima, radi opremanja ovog laboratorija otkupljen je 1925. godine inventar i pribor upravo likvidiranog filmskog poduzeća Jugoslavije d. d. iz Zagreba.⁶ Bilo je to vrijeme kada je i u svijetu porastao interes za obrazovnu funkciju filma, pa Komisija Saveza naroda za intelektualnu suradnju prvi puta razmatra pitanja unapređenja i po-

³ *ibid*, str. 105.

⁴ *Obzor*, 263, Zagreb, 30. 9. 1924.

⁵ Izvještaj Škole narodnog zdravlja Državnoj filmskoj centrali od 6. lipnja 1934. (Dokumentacija u Školi narodnog zdravlja).

⁶ Vjeko Dobrinčić, Nekoliko podataka o počecima kinematografije kod nas, *Filmska revija* 3—5, Zagreb 1950, str. 136.

vezivanja proizvodnje, te međunarodne razmjene edukativnih filmova.⁷ U nas se naredbom ministarstva zdravlja uvode obavezna zdravstvena predavanja u školama, tvornicama, vojnim garnizonima, zdravstvenim stanicama. Radi što efikasnije zdravstvene propagande Institut naručuje niz zdravstvenih filmova iz Njemačke, Francuske i Amerike, koji se ovdje prevode i pomoću prijenosnih projektoru i akumulatora prikazuju u sklopu zdravstvenih predavanja.⁸ Dio ove aktivnosti prati i dnevni tisak koji najavljuje pojedine filmove. Tako Obzor, 15. siječnja 1924. god. pod naslovom: »Filmovi protiv socijalnih bolesti« objavljuje vijest o tome da će se svake zime održavati zdravstvena predavanja uz prikazivanje stranih filmova. Zdravstvenom prosvjećivanju priključuje se i redovna kino mreža pa saznajemo da se u Olimp kinu prikazuje film Udruženja za seksualnu higijenu iz Beča »Kako se možeš očuvati« — o veneričnim bolestima, nakon što je isti film prikazan liječnicima na zatvorenoj projekciji na upravo održanoj medicinsko-farmaceutskoj izložbi.⁹ Više podataka o aktivnosti samog Instituta i njegova filmskog laboratorija doznajemo iz dijela sačuvane dokumentacije koja se nalazi u Arhivu Hrvatske. To je fond Inspektorata narodnog zdravlja u Zagrebu i fond Higijenskog zavoda sa Školom narodnog zdravlja (dokumentacija za 1926. i 1927. godinu).

Iz ove dokumentacije vidljivo je da je aktivnost filmskog laboratorija započela izradom dijapozitiva i istovremeno se širila na nabavljanje, prevođenje i prikazivanje filmova. U ovu aktivnost su uz osoblje Instituta bili uključeni područni liječnici, prosvjetni radnici, aktivisti Crvenog križa i predstavnici upravne vlasti koji su organizirali filmske projekcije na terenu. O održanim predavanjima i filmskim projekcijama uredno su se Institutu slali detaljni izvještaji. Iz njih je vidljivo da je Institut već 1926. god. raspolagao listom od stotinjak zdravstvenih filmova čiji je sadržaj vezan uz odgoj djece, razvijanje higijenskih navika, zaštitu i liječenje od zaraznih bolesti i ovisnosti o alkoholu. U Institutu su se prevodili filmovi s njemačkog, engleskog i francuskog, a uža suradnja je uspostavljena s »Patheom« radi nabavke potrebnog materijala za obradu filmova.¹⁰

Sačuvani su i naslovi nekih od filmova koji govore o njihovu sadržaju: Njega djece, Dječje igre, Dječja radost, Klinika profesora Pirqueta u Beču, Peri ruke, Prašina je opasna, Kako nas se lovi bolest, Ružna navika, Otvarajte oči, Malarija, Bjesnoća, Zarazne bolesti, Kako se gađe američka djeca i dr.¹¹ Bilo je i filmova koji su opisno označeni: film

⁷ Obzor 261, Zagreb, 28. rujna 1924.

⁸ ibid, 14, 15. siječnja 1924.

⁹ ibid, 308, 15. studenog 1924.

¹⁰ Arhiv Hrvatske, Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, kutija 1, br. 210/1927. godina

¹¹ ibid, kut. 2, br. 345, 346. i 1053/1927. g.

o tuberkulozi (francuski); film o pjegavcu (hrvatski); film o spolnim bolestima (hrvatski, 3 dijela); film o alkoholu (hrvatski, 5 dijelova).¹²

Predavanja i filmske projekcije održavane su u gradovima i selima, najčešće u školskim zgradama, ali i na neobičnim mjestima. Tako je saobraćajni liječnik u Sisku, predavanje uz filmske projekcije održavao u čekaonici II razreda željezničke stanice Sisak.¹³ Filmske projekcije organizirane su i u tvornicama, pa je sačuvan dokument o otkazivanju filmova u Dugoj Resi jer je »izbio među ovdašnjih radnika štrajk, pa nema smisla da se prikazivanja održe«,¹⁴ a sačuvana je i korespondencija Instituta i dr Pavla Gregorića, koji je tada bio liječnik u Gospiću i organizirao predavanja s filmskim projekcijama po raznim mjestima Like.

Da bi se ovaj opsežni posao mogao odvijati filmovi su zajedno s kinoprojektorom i akumulatorom slani vlakom do najbližih željezničkih stanica gdje su ih preuzimali zaduženi suradnici. Cijelu ovu aktivnost vodio je do 1927. godine dr. Josip Rasuhin, upravitelj Instituta, neposredno ju je organizirala Vanda Novosel, šef zdravstvenog propagandnog odjela, a u Institutu je bio zaposlen i kinooperator Stjepan Sraga koji se brinuo o aparaturi i održavao dio projekcija.

Širinu područja koje je Institut pokrивao svojim filmovima ilustriraju dokumenti iz kojih je vidljivo da je ova ustanova posuđivala filmove između ostalih i zdravstvenim ustanovama u Ljubljani, Nišu, Skopju i Peći.

Filmovi iz ovog ranog razdoblja nisu sačuvani. (U dokumentaciji Kinoteke nalazi se kao materijalni ostatak samo scenarij filma o malariji). Međutim ovi filmovi prisutni su na neki način i u kasnijoj originalnoj produkciji Škole narodnog zdravlja. Prelaskom na vlastitu proizvodnju ponavljaju se isti naslovi filmova (sada obrađeni s domaćim glumcima i primjerima), ili se novi filmovi nadograđuju na strane pregradom materijala i kombiniranjem s novosnimljenim materijolm.

Tako se uz seriju njemačkih filmova o malariji spominje i film Trogirski malarija, koji je početkom 1927. prikazivan uz zdravstvena predavanja u Osijeku, a mogao bi biti film domaćih autora o radu antimalarične stanice u Trogiru.¹⁵ Također se u izvještajima foto-filmskog laboratorija (iz kasnijih godina) spominju filmovi u staroj i novoj redakciji, pri čemu su nove redakcije nastajale povezivanjem starog filmskog materijala s novosnimljenim.

Na taj način, nakon prevođenja i snimanja na filmsku traku novog teksta za strane filmove, dolazi postupno do intervencija i u ostalom dijelu filmskog materijala, koji na kraju dovodi do napuštanja stranog predloška i samostalnog snimanja filmova na temelju vlastitog osjećaja

¹² ibid, kut. 2, br. 306/1927. g.

¹³ ibid, kut. 2, br. 1073/1927. g.

¹⁴ ibid, kut. 2, br. 1075/1927. g.

¹⁵ ibid, kut. 1, br. 311/1927. g.

sadržaja i načina filmske obrade toga sadržaja koji će biti primjereniji i prihvatljiviji sredini kojoj je namijenjen.

3. Vlastita filmska produkcija Škole narodnog zdravlja. Prvog rujna 1926. god. osnovan je Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja u Zagrebu, radi toga da se okupe »... pod jednim krovom sve one socijalno higijenske ustanove u Hrvatskoj koje gravitiraju jednom zajedničkom cilju, čuvanju narodnog zdravlja sredstvima socijalno terapeutskim a u većem omjeru i u većem opsegu.«¹⁶ Okosnica nove ustanove bio je Epedimeološki zavod s novoosnovanom Školom narodnog zdravlja, a zatim su u sastav Zavoda ušle do sada samostalne ustanove: Institut za socijalnu medicinu, Pasteurov zavod, Bolnica za zarazne bolesti, Zavod za produkciju animalne limfe.¹⁷ Dosadašnje ustanove postale su odjeljenja novog Zavoda, no još će neko vrijeme — sve do useljennja u novu reprezentativnu zgradu koja je izgrađena sredstvima Rockefellerove fundacije (1927) — gotovo samostalno djelovati.

Osnivanjem Higijenskog zavoda sa Školom narodnog zdravlja započeto je drugo razdoblje razvoja zdravstveno edukativnog filma u kome će započeti ostvarivanje ambicioznijeg programa s ciljem da težište sa distribucije i obrade stranog filma prenese na stvaranje uvjeta za vlastitu, originalnu filmsku proizvodnju.

Početkom 1927. god. dolazi u zdravstveno propagandni odio Instituta Milan Marjanović koji postupno zamjenjuje Vandu Novosel na mjestu šefa odjela.

Milan Marjanović (1879—1955.) tada je već afirmirani publicista, književni kritičar i javni radnik. Upravo se je vratio iz SAD gdje je organizirao izložbu Meštrovićevih skulptura u nizu velikih američkih gradova. U to se vrijeme u SAD izvodila i njegova drama »Tlavata«, a jedno vrijeme proveo je i u izučavanju filmske tehnike i režije u filmskim studijima New Yorka.¹⁸ Interes za film je Milan Marjanović pokazivao još od ranije, a sada je kao filmski stručnjak prvi puta mogao aktivno sudjelovati u daljem razvoju filmske djelatnosti na već postojećoj tehničkoj i kadrovskoj bazi koja je izgrađena dosadašnjim djelovanjem Instituta.

U foto-filmskom laboratoriju zaposlen je i iskusen snimatelj Stanislav Noworyta (1880—1963) koji je još daleke 1903. među prvima snimao naše primorske krajolike, u međuvremenu s filmskom kamerom kao snimatelj Pathe Frères, Gaumonta i Raleing and Robert (London) proputovao gotovo čitav svijet od Kine do Brazila, a posljednjih godina se smirio kao filmski dopisnik »Jugoslavije d.d.« u Splitu.¹⁹

¹⁶ ibid, Inspektorat narodnog zdravlja, kut. 68, br. 1447/1926. g.

¹⁷ ibid.

¹⁸ Jugoslovenski filmski almanah, Beograd, 1933., str. 156.

¹⁹ Sreten Jovanović, Kinematografija u Zagrebu 1917—1923. (Građa za monografiju filmskih poduzeća), Filmska kultura 95—96, Zagreb 1974.

U takvim uvjetima došlo je 1927. god. do snimanja prvog filma za koji danas pouzdano znamo da je u cijelosti izrađen u Školi narodnog zdravlja (odnosno u Institutu za socijalnu medicinu kao odjeljenju Higijenskog zavoda sa Školom). Bio je to zdravstveno propagandni film Lječilište Topolšica, dug 180 metara.

U Arhivu Hrvatske sačuvana je dokumentacija o snimanju ovoga filma. U dokumentaciji se nalazi kratak plan snimanja koji je dr Rasuhin predložio zboru liječnika lječilišta Topolšice, gotov scenarij (izrađen u lječilištu) i popis kadrova koji će biti snimljeni. Dakle, potpuna priprema za snimanje. Iz sačuvane prepiske s lječilištem saznajemo da je utvrđen datum kada će Rasuhin s kinooperatorom doći na snimanje, kao i to da je snimanje već ovog prvog filma izvršeno osim u lječilištu i u studiju Instituta.

Nakon završetka snimanja film je prikazan na kontrolnoj projekciji u Zagrebu i u lječilištu.²⁰ Sam film do danas nije sačuvan. Uz organizatorsku ulogu Rasuhina, prema podacima A. Gerasimova, urednik (scenarist i redatelj) filma bio je Milan Marjanović, a snimatelj Stanislav Noworyta.²¹

Uz oskudni podatak o filmu »Trogirska malarija«, za 1927. postoje još podaci o snimanju filma o nastajanju Meštrovićevih skulptura »Indijanci« (koje je započeto ranije, ali je završeno tek 1928), a također je te godine snimljen film o đlačkom ljetovalištu Martinšćica.²²

Slijedeće, 1928. godine, snimljena su još dva filma: Čarobnjaci (prvi igrani film rađen tehnikom sjenki) — koji je danas najstariji sačuvani film Škole narodnog zdravlja — i film Čuvaj se rose i sape iz ustiju drugog čovjeka (o kapljičnom prijenosu zaraznih bolesti), koji nije sačuvan.

Time je započelo najplodnije desetljeće neprekinutog filmskog rada Škole narodnog zdravlja koja se je u međuvremenu uselila u nov reprezentativni prostor u kome se i danas nalazi i odvojila se od Higijenskog zavoda, da kao samostalna ustanova Ministarstva narodnog zdravlja razvija rad na zdravstvenoj edukaciji i narodnom prosvjećivanju.

U tome desetljeću oko filmske proizvodnje u Školi narodnog zdravlja okupilo se je niz značajnih kulturnih i filmskih radnika koji su dali svoj pečat ovoj proizvodnji.

Milan Marjanović pokazao se izvanredno radoznalim filmskim autorom koji je u traženju filmskog izraza eksperimentirao filmom sjenki, crtanim filmom, a režirao je i prve dokumentarne filmove Škole.

²⁰ Arhiv Hrvatske, Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, kut. 1, br. 380 i 396/1927. g.

²¹ A. Gerasimov, Foto-filmski laboratorij, n. dj., str. 108.

²² Arhiv Hrvatske, Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, kut. 1, br. 373 i kut. 2, br. 1006/1927. g.

Nakon njega dolazi iskusni kazališni redatelj Joza Ivakić koji svojim scenarijem i režijom uz profesionalnu glumu u film unosi složenu dramsku strukturu, te stvara filmove kao što su Birtija i Griješnice u kojima se izdiže iznad jednostavne edukacije, pobuđujući i širi interes javnosti.

Slična nastojanja s izraženim osjećajem za dječju igru pokazuje i Mladen Širola, tadašnji upravitelj zagrebačkog marionetskog kazališta, koji filmovima režiranim u Školi narodnog zdravlja stvara i prve dječje filmove u nas (Zapušteno dijete, Spas male Zorice, Pomoć u pravi čas).

Pedagog i socijalni radnik po struci, Kamilo Brössler (1901—1967.), vraća se izraženoj edukativnosti, ali svoj pravi doprinos daje velikim dokumentarnim slikama prirodnih ljepota Velebita, primorskih otoka i Plitvičkih jezera.

I na kraju ovog razdoblja prvi liječnik scenarist i redatelj je Drago Chloupek (1899—1963.) koji sam čini jednu epohu u filmskoj djelatnosti Škole. Tridesetih godina započeo je snimanjima u skopskom Higijenskom zavodu, a od 1932. je u Zagrebu. Okušao se je u igranom i dokumentarnom filmu. Odlika mu je jednostavnost, bez pretjerane želje za dociranjem. Takvom jednostavnošću u filmu Jedan dan u turopoljskoj zadruzi, osvojio je zajedno s najznačajnijim snimateljem Škole — Aleksandrom Gerasimovim, i jedino, zakašnjelo priznanje za filmsku djelatnost škole, Grand Prix na festivalu etnografskog filma u Firenzi (1960).

Uz redatelje, u izradi crteža i animiranih sekvenci u nizu filmova sudjelovali su i likovni umjetnici. Tako je Petar Papp autor crteža u prvom cjelovitom crtanom filmu Martin u nebo, Martin iz neba, te autor crtanih sekvenci u filmovima Kako je počela griža u selu Prljavor i Ivin zub, Macin nos. Nakon Petra Pappa, kao crtač animiranih sekvenci okušao se je i Vilko Šeferov koji je autor crteža u filmovima Malarija, Spašeni od sušice i Prva pomoć na selu. (Osim ovih evidentirana je i animirana sekvenca u filmu Pošast. U filmu Krk, naš najveći otok, animiran je model jedrenjaka, a u filmskom fondu Škole u Kinoteci Hrvatske nalaze se i dva cjelovita crtana filma: Mudri Ivan i Proba-va, kod kojih autorstvo i porijeklo nije utvrđeno — dok je ukupno u filmskom fondu Škole evidentirano 7 crtanih filmova).

Na uređenju tekstova za filmove neko vrijeme, dok je radio u biblioteci Škole, surađivao je i književnik Dobriša Cesarić.

Nakon Stanislava Noworyte snimatelj Škole bio je Anatolij Bazarov (1882—1936.) koji je do 1935, sam, ili zajedno s A. Gerasimovom snimio velik broj filmova.

Snimatelj s najdužim stažom i najvećim snimateljskim opusom bio je Aleksandar Gerasimov (1894—1977.) koji je gotovo čitav svoj vijek i veliko poznavanje filma i filmske tehnike posvetio radu u Školi na-

rodnog zdravlja. Uz svoje veliko iskustvo mnogo toga je i samostalno snimio, a da to nigdje nije posebno isticao.

U snimanju igranih filmova bili su angažirani i zagrebački kazališni glumci. Među njima: Krunoslava Erbić-Frlić, Mato Grković, Jelena Lukatela, Predrag Milanov, Zvonko Tkalec, Jozo Matković, Micika Žličar, Branko Tepavac, Desa Makušinska, Vera Simić i članice baleta: Zora Marković, Zlata Lanović i dr.

Kao glumci-amateri iskušali su se i poneki službenici Škole, a svoj glumački debut imao je u ovim filmovima i Branko Marjanović, sin Milana Marjanovića i kasnije jedan od naših najboljih dokumentarista.

U ovome razdoblju (1929—1939) snimljen je pretežan broj filmova Škole narodnog zdravlja. Uz zdravstveno-edukativne i dokumentarne filmove Škola je, prateći značajne događaje, snimala i filmske reportaže, kao što je rad seljačkih sveučilišta, pogrebe Radića i Basarićeka, pogreb Matka Laginje, početak gradnje Novinarskog doma u Zagrebu i dr. Najplodnija je bila 1929, kada je snimljeno ravno 30 filmova.²³ Kasnije se Škola susreće sa sve većim materijalnim poteškoćama pa taj broj opada. I igrani i dokumentarni filmovi izrađivani su u desetak i više kopija. Često je rađeno i nekoliko verzija istog filma (za grad i selo), filmovi su iz godine u godinu dopunjavani novim snimcima ili zamjenjivanjem istrošenih ili neadekvatnih kadrova. U stvari, neprekidnim snimanjem stvorena je velika filmoteka filmskog materijala, pa se je često pretraživanjem mnogo ranije snimljenog materijala montirao film koji je bio potreban u određenom trenutku.²⁴ Posebno je takav način rada bio prisutan nakon donošenja zakona o filmu (1930. g.), prema kojem su kinematografi obvezatno morali prikazivati određen broj domaćih filmova. Tada je Škola narodnog zdravlja, (iako bez odobrenja Državne filmske centrale), lakše plasirala svoje filmove, pa je iz snimljenog materijala montirano oko 50-tak kratkih dokumentarnih filmova koji su kao predigre prikazivani u kinematografima. To danas stvara posebne teškoće prilikom sređivanja filmskog materijala jer se čitavi dijelovi pojedinog filma ponavljaju u drugom filmu ili se zajedno pojavljuju snimci snimljeni u dosta velikom vremenskom rasponu.

Kopije filmova izrađivane su za naručioce iz različitih krajeva Jugoslavije. Prema dokumentaciji Škole, filmovi su samo u 1934. g. u svoje radu koristili Higijenski zavodi i druge institucije u Skopju, Novom Sadu, Cetinju, Splitu, Nišu, B. Luci, Sušaku, Ljubljani, Sarajevu, Varaždinu. Radi korištenja filmova u različitim krajevima Jugoslavije, u Školi narodnog zdravlja izrađivale su se posebne kopije filmova s tekstovima prevedenim na ekavicu, pisanih ćirilicom, ili prevedeni na slovenski

²³ Filmovi izrađeni u foto-filmskom laboratoriju Škole narodnog zdravlja u Zagrebu 1929. godine (Dokumentacija Škole narodnog zdravlja)

²⁴ Tekst u filmu »Film u borbi protiv bolesti«, snimljen 1934. god. i prikazan na Međunarodnom kongresu za edukativni film u Rimu.

jezik za potrebe Higijenskog zavoda u Ljubljani. Osim na posebnim projekcijama vezanim uz zdravstvena predavanja, ovi filmovi prikazivani su i u redovnoj kino-mreži (gdje izgleda nisu nailazili na dobar prijem, pa npr. Jozo Kljaković u Novoj Evropi daje vrlo negativan sud o njima.²⁵ Za razliku od toga, filmovi Škole narodnog zdravlja nailazili su na dobar prijem u inozemstvu, pa su sačuvani podaci o prikazivanju nekih od ovih filmova u Ateni, Varšavi, Madridu, Rimu, te raznim gradovima u Čehoslovačkoj. Veliku zaslugu za propagiranje filmova Škole u inozemstvu ima Andrija Štampar koji ih je i sam koristio uz svoja predavanja. Posebno se to odnosi na seriju filmova o asanaciji sela i filmove koji prikazuju život i običaje sela. Filmovi namijenjeni inozemstvu prevedeni su na engleski i francuski jezik, pa se dva takva filma i danas nalaze u filmskom fondu Škole.

X X X

Nakon 1939. god. zamire ovaj intenzivni rad. U razdoblju od 1940—1945. snimljena su još tri namjenska filma (Čuvaj se zmija otrovnica, Prva pomoć na selu, Malaria). Nakon oslobođenja neko vrijeme ostaje nereguliran status Škole i njene filmske proizvodnje. Očito u promijenjenim uvjetima za specifičnu filmsku proizvodnju Škole narodnog zdravlja nema više interesa. Edukativni film na drugačijim i širim osnovama počinje se razvijati pravo u Nastavnom, a zatim u Zora-filmu.

Škola narodnog zdravlja stoga nalazi novo područje rada. Andrija Štampar, koji je pokrenuo čitavu ovu djelatnost, sada ponovno nalazi nova rješenja. Škola narodnog zdravlja postaje dio Medicinskog fakulteta i započinje novim pionirskim filmskim radom: snimanjem specijalnih, stručnih filmova potrebnih nastavi na Medicinskom fakultetu. U razdoblju poslije 1947. godine po prvi puta se kod nas snimaju operativni zahvati (sada na 16 mm vrpci i u coloru). Radom nastavlja dugogodišnji snimatelj A. Gerasimov, a redateljsku ulogu, u skladu sa funkcijom filmova preuzimaju liječnici: Jelenović, Nikolić, Nežić, Kesić, Beritić, Rasuhin, Cvjetanović, Suić i dr. Chloupek. Još se do 1960. godine snimi i poneki znanstveno popularni ili propagandni film, no to sve više postaje izuzetak. Ovakva aktivnost i dalje se odvija u Školi narodnog zdravlja. Preuzevši znanstveno-obrazovnu funkciju, Škola se danas u svojoj specifično edukativnoj funkciji koristi dakako i filmom, samo sada na suvremen način uz modernu video tehniku.

4. Čuvanje i zaštita filmskog fonda Škole narodnog zdravlja »Andrija Štampar«. Nakon prestanka proizvodnje filmova i njihova aktivnog korištenja čitav filmski fond ostao je do 1969. god. pohranjen u prostorijama Škole. 1969. cjelokupni fond preuzela je na čuvanje i dalju zaštitu Jugoslovenska kinoteka iz Beograda.

²⁵ Razgovori o filmu, Nova Evropa 8, Zagreb, 26. kolovoza 1935.

O preuzimanju filmskog fonda i obavezama Jugoslovenske kinoteke u pogledu čuvanja, zaštite i vraćanja filmova i filmskog materijala njenu vlasniku (Školi narodnog zdravlja), načinjen je ugovor.

Radi zaštite građe, koja je podložna brzom fizičkom propadanju, ugovorom je Jugoslovenska kinoteka preuzela obvezu da izvrši prebacivanje filmova na nezapaljivu filmsku vrpcu, a istovremeno da za potrebe Škole izradi kopije filmova na 16 mm traci. Također je utvrđeno da će Jugoslovenska kinoteka na zahtjev Škole vratiti vlasniku cjelokupni preuzeti fond.

Preuzeti filmski fond sastojao se od negativa i pozitiva, kao i nemontiranog filmskog materijala snimljenog u foto-filmskom laboratoriju Škole u razdoblju od 1927. do 1960. godine, te stranih filmova koje je Škola u razdoblju od 1924. do 1940. godine kupovala u inozemstvu za potrebe svoga zdravstveno-prosvjetnog rada. Sastavni dio ugovora bio je i popis materijala koji je preuzet na čuvanje i zaštitu. Iz popisa se vidi da je Jugoslovenska kinoteka preuzela:

a. filmove koji su poimence navedeni — 61 naslov	171 kutija;
b. neidentificirane filmove (pozitivi)	89 kutija;
c. negative (montirani i nemontirani materijal), nepotpuno obilježen ili neobilježen: — á 300 m —	
195 kutija; metalnih sanduka —	6 kutija;
á 60 m —	21 kutija;
kartonskih —	9 kutija;
ukupno 491 kutija filmova.	

Iz ovih podataka je vidljivo da je primo-predaja filmova izvršena vrlo površno, samo s globalnim utvrđivanjem predatih i preuzetih količina (koje same po sebi ništa ne govore — u pojedinim kutijama je bilo više rola filma; samo za manji dio materijala utvrđeni su naslovi prema oznaci na kutijama, bez oznaka stvarnih dužina; niti površno nije utvrđeno stanje kopija itd.). To će kasnije izazvati niz teškoća prilikom bilo kakvog pokušaja ozbiljnijeg sređivanja građe.

Filmski fond Škole bio je pohranjen u Jugoslovenskoj kinoteci do 1982, kada ga je kao dio filmske baštine SR Hrvatske, preuzela Kinoteka Hrvatske.

Prilikom preuzimanja građe, Kinoteka Hrvatske izvršila je njen pregled, radi preliminarnog utvrđivanja stanja primljene građe, koristeći se pri tome podacima iz ugovora između Škole i Jugoslovenske kinoteke, te popisima građe (2 popisa) koji su učinjeni u Jugoslovenskoj kinoteci. Uz nepreciznost podataka u opisu građe, prilikom preuzimanja je konstatirano da obveze iz ugovora o zaštiti građe i njenu prebacivanju na nezapaljivu filmsku traku nisu izvršene, pa je Kinoteka Hrvatske mogla preuzeti samo izvorni materijal snimljen na zapaljivoj filmskoj vrpici. Također je već prvim pregledom ustanovljeno da je primlje-

ni materijal u dosta lošem stanju. Zbog toga je prije bilo kakvog sređivanja građe načinjen program njene zaštite.

Radi neposredne fizičke zaštite i sprečavanja daljeg propadanja, sav filmski materijal je iz starih kutija, koje je u velikoj mjeri zahvatala korozija, premješten u nove perforirane metalne kutije i pohranjen u posebna protupožarna spremišta Jadran filma u kojima se održava optimalna mikro klima u skladu sa standardima čuvanja filmskog zapaljivog materijala.

Nakon toga pristupilo se je sistematskoj regeneraciji filmova i prebacivanju cjelokupne filmske građe na nezapaljivu filmsku traku.

Zahvaljujući sredstvima koje je osigurala RSIZ kulture SR Hrvatske, ovaj složeni posao je do 1987. uspješno završen. Na nezapaljivu filmsku vrpcu prebačeni su svi filmovi Škole narodnog zdravlja kojima je to tehničko stanje dozvoljavalo. Nažalost, nakon dužeg vremena čuvanja u neprimjerenim uvjetima, dio građe primljen je u tako lošem stanju da ga se više nije moglo spasiti za buduće generacije.

Nakon završenog spašavanja građe izvršen je njen definitivni pregled i sređivanje. Uz navedene probleme izazvane dotadašnjom nepreciznom evidencijom, ovaj posao otežan je i time što su iz pojedinih filmova izrezivani dijelovi, pa im zbog toga ili zbog loše zaštite nedostaju pojedini dijelovi: »špice«, pojedini kadrovi, i čitave sekvence ili završeci. Budući da originalna prateća dokumentacija filmova također ne postoji, prilikom sređivanja građe trebalo je koristiti djelomičnu dokumentaciju sačuvanu u Školi narodnog zdravlja i Arhivu Hrvatske, kao i podatke iz dnevnog tiska, odnosno stručne literature.

Na taj način moglo se je u većoj ili manjoj mjeri kompletirati 58 filmova snimljenih u Školi u razdoblju od 1928. do 1955., uz znatan broj fragmenata (restova) koji nisu zadržali cjelovitost filma čiji dio su bili. Uz to na nezapaljivu traku prebačeno je i 30 stranih filmova, koji su korišteni u Školi, te također pripadaju ovom fondu — dajući svojevrstan presjek evropskog zdravstveno-propagandnog filma prve polovine stoljeća.

**Fond filmova Škole narodnog zdravlja »Andrija Štampar«
— stanje nakon prebacivanja građe na nezapaljivu filmsku traku i
njenog sređivanja (domaći film):**

01. Čarobnjaci, 1928. / r. Milan Marjanović; f. Stanislaw Noworyta; — tehnika sjenki; 206 m (250 m)
02. Campeke nevaljalac, 1929 / bez podataka — tehnika sjenki; 232 m (253 m)
03. Spas male Zorice, 1929. / r. Mladen Širola; f. Stanislaw Noworyta; — 482 m (980 m)
04. Birtija, 1929. / r. Joza Ivakić; f. Anatolij Bazarov — 898 m (974 m)
05. Mudri Ivan, 1929. / bez podataka — crtani; 197 m (300 m)

06. Probava, 1929. / bez podataka — crtani; 170 m (185 m)
07. Grešnice, 1930. / r. Joza Ivakić; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; — 2 kopije; 1506 i 610 m (1958 m)
08. Zapušteno dijete, 1930. / r. Mladen Širola; f. Anatolij Bazarov; Aleksandar Gerasimov; — 392 m (459 m)
09. Asanacija sela, 1930. / r. Kamilo Brössler; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; — 2 kopije; 2270 i 690 m (2710 m)
10. Svečani pogreb bana Matka Laginje, 1930. / bez podataka; — 200 m (285 m)
11. Dva brata, 1931. / r. Kamilo Brössler; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; — 1089 m (1886 m)
12. Spolne bolesti, 1931. / bez podataka; — 647 m (698 m)
13. Državno lječilište Kraljevica, 1931. / r. i f. Aleksandar Gerasimov; — 400 m (500 m)
14. Pomoć u pravi čas, 1931. / r. Mladen Širola; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; — 2 kopije 648 i 207 m (745 m)
15. Pošast, 1931. / r. Mladen Širola; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; — 710 m (822 m)
16. Velebit, 1932. / r. Kamilo Brössler; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; — 952 m (2000 m)
17. Naše primorje, 1932. / r. Kamilo Brössler; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; — 200 m (240 m)
18. Plitvička jezera, 1932. / r. Kamilo Brössler; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; — (ton film); 215 m (? m)
19. Dvije seke, 1933. / r. Kamilo Brössler; f. Anatolij Bazarov; — 1007 m (1200 m)
20. Kroz naše Kosovo, 1933. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 678 m (784 m)
21. Jedan dan u Turopoljskoj zadruzi, 1933. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 520 m (800 m)
22. Endemični sifilis, 1933. / sc. xxx Dojmi; r. Kamilo Brössler; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; — 237 m (600 m)
23. Gradski zoološki vrt, 1933. / r. Kamilo Brössler; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; — 330 m (500 m)

Objašnjenje:

r = redatelj (ujedno i autor scenarija, ako pisac scenarija nije posebno naznačen (sc));

f = snimatelj;

Prva oznaka dužine filma odnosi se na sadašnju (sačuvanu) dužinu, a broj u zagradi označava originalnu dužinu filma prema podacima iz godišnjih izvještaja škole za 1929., 1930., 1931. i 1934. godinu; spiska filmova u časopisu Socijalno-medicinski pregled 1—2, Beograd 1934, str. 18, te prema podacima Aleksandra Gerasimova u citiranom tekstu (Zdravstvene novine 9—10, Zagreb 1961, str. 106.).

24. Varaždin, 1934. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 320 m (420 m)
25. Hrvatsko Zagorje, 1934. / r. Drago Chloupek; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; — 604 m (820 m)
26. Film o konjogojstvu, 1934. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 333 m (480 m)
27. Oj, letni sivi sokole, 1934. / sc. Velja Popović, Mijo Milovanović; r. Kamilo Brössler; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; glazba Svetolik Pašćan — (ton film) 504 m (940 m)
28. Golubačka mušica, 1934. / r. Drago Chloupek; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; — 504 m (940 m)
29. Zašto cijepimo djecu, 1934. / r. Kamilo Brössler; f. Aleksandar Gerasimov; — 530 m (780 m)
30. U zao čas, 1934. / r. Kamilo Brössler; f. Anatolij Bazarov, Aleksandar Gerasimov; — 997 m (1200 m)
31. Borba protiv bolesti putem filma, 1934. (arhivski materijal snimljen u razdoblju 1927—1934.) — 139 m (725 m)
32. Đačko ljetovalište Martinšćica, 1935. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; 300 m (560 m)
33. Obrana od napadaja iz uzduha, 1935. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 624 m (830 m)
34. Malaria, 1936. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 235 m (830 m)
35. Blago kući gdje se žena uči, 1936. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 677 m (820 m)
36. Bjesnoća, 1936. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 275 m (360 m)
37. Dobro za zlo, 1936. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 638 m (830 m)
38. Podižite silose, 1936. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 296 m (400 m)
39. Param, param paučinu, 1937. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 283 m (360 m)
40. Svekrvin grijeh, 1937. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; 430 m (560 m)
41. Naša južna jezera, 1937. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 156 m (220 m)
42. Rižina polja u Makedoniji, 1937. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 123 m (200 m)
43. Iz Doma »Kola domaćica« u Zagrebu, 1938. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 154 m (240 m)
44. Spašeni od sušice, 1938. / sc. xxx Čepulić; r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 254 m (420 m)
45. Znanje je moć, 1938. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 496 m (900 m)

46. Čuvaj zdravlje dok ga imaš, 1938. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 983 m (1050 m)
47. Mladost, zdravlje, radost. 1938. ? / r. Živko Prebeg; f. Aleksandar Gerasimov; — 335 m (? m)
48. Đačko planinarenje po Velebitu, 1938. ? / r. Živko Prebeg; f. Aleksandar Gerasimov; — 399 m (? m)
49. Đubre, đubrište i đubrenje, 1938. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 220 m (320 m)
50. Napredno mljekarstvo, 1938. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 303 m (450 m)
51. Krk, naš najveći otok, 1938. / r. Ivo Jelenović; f. Aleksandar Gerasimov; — 2 kopije; 1359 i 1300 m (1600 m)
52. Plesovi i pjesme otoka Krka, 1938. ? / bez podataka; — ton film; 250 m (? m)
53. Majčine greške plaćaju djeca, 1939. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 1039 m (1150 m)
54. Naše maslinarstvo, 1939. / r. Drago Chloupek; f. Aleksandar Gerasimov; — 626 m (1000 m)
55. Čuvaj se zmiya otrovnica, 1940. / r. Nikola Nikolić; f. Aleksandar Gerasimov; — 648 m (800 m)
56. Prva pomoć na selu, 1940—1944. / r. Nikola Nikolić; f. Aleksandar Gerasimov; — 850 m (1050 m)
57. Proizvodnja lijekova u FNRJ, 1946. / r. xxx Šarić; f. Aleksandar Gerasimov; — 265 m (900 m)
58. Optok vode u prirodi; 1952. / r. xxx Cvjetanović; f. Aleksandar Gerasimov; — 349 m (450 m)

Ovim filmovima treba pridodati i dva filma koji nisu bili dio filmskog fonda Škole, ali se znade da su ovdje snimljeni. To je film Milana Marjanovića: »Modeliranje, lijevanje i cizeliranje Meštrovićevih Indijanaca«, snimljen u foto-filmskom laboratoriju Škole narodnog zdravlja 1927—1928. godine i film Otkrivanje spomenika Grguru Ninskom (bez podataka o autorima), snimljen 1929. godine. Obrada negativa i izrada kopija za oba ova filma spominje su u godišnjem izvještaju foto-filmskog laboratorija Škole za 1929. godinu, s podatkom da su kopije prodane Milanu Marjanoviću (koji je krajem te godine prešao na rad u Centralni pres-biro u Beogradu). Kopija oba filma naknadno je pronađena u Gliptoteci JAZU u Zagrebu, te je prebačena na nezapaljivu vrpcu i tako sačuvana.

Uz ove filmove koji su sačuvani u cijelosti, ili im nedostaju manji dijelovi, pa ih još uvijek možemo smatrati cjelovitima, Kinoteka Hrvatske preuzela je i presnimila na nezapaljivu traku i svu filmsku građu sačuvanu u fragmentima. Ovaj dio fonda čine restovi i nemontirani materijal iz nekadašnjeg foto-filmskog arhiva Škole, kao i dijelovi filмова kojima se ne mogu sa sigurnošću utvrditi poblži podaci.

Iako necjeloviti, ovi filmski fragmenti predstavljaju također vrijedan dokumenat mjesta, ljudi i vremena u kome su snimani.

Ovaj dio građe obuhvaća oko 5000 metara filmskog materijala. Između ostalog u ovoj građi se nalaze slijedeći fragmenti:

1. Slike iz Turopolja	310 m
2. Naši ljudi i krajevi (snimci Splita i okoline, Sarajeva, Zagreba, Beograda)	349 m
3. Bled	104 m
4. Samobor	202 m
5. Suvremeno selo	356 m
6. Restovi i nemontirani materijal sa snimanja u Kraljevici, Martinšćici i na logorovanjima djece na Jadranu	523 m
7. Restovi i nemontirani materijal filma Velebit	1286 m
8. Fragmenti crtanog filma »Borba protiv komaraca«	10 m

Posebno je u ovom dijelu sačuvanog fonda značajna kratka sekvenca crtanog filma, budući da su u arhivi Škole sačuvani originalni crteži izrađeni za njegovo snimanje.

Za definitivno utvrđivanje pobližih podataka o autorima, vremenu nastanka i cjelina kojima pripadaju ovi fragmenti (ili nemontirani dijelovi), bit će potrebno provesti dalja istraživanja, kako samog filmskog materijala, tako i pisane dokumentacije.

To se odnosi i na pobliže utvrđivanje dijela fonda edukativnog filma strane proizvodnje koji je Škola narodnog zdravlja koristila u svome radu, a koji je također spašen prebacivanjem na nezapaljivu filmsku vrpcu.

Taj dio fonda obuhvaća 30 naslova (15.365 metara) filmova uglavnom njemačke proizvodnje iz razdoblja do 1940. godine. Među ovim filmovima za nas su posebno interesantni »Ljudi i krajevi dalmatinske Hrvatske« (363 m) i »Uvale i fjordovi južne Dalmacije« (337 m), koje su snimatelji berlinske UFE snimili tridesetih godina na obalama Jadrana.

Izvori i literatura

Prvo razdoblje korištenja filma i početka zdravstvene edukacije uz pomoć filma (1924—1927.) nije do sada obrađivano u stručnoj literaturi. Odjeka ove aktivnosti ima u dnevnom tisku, najčešće u zagrebačkom Obzoru.

Osnovni izvor za ovo razdoblje jest dokumentacija koja se nalazi u Arhivu Hrvatske: fond Inspektorata narodnog zdravlja i fond Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja (1926 i 1927. godina).

Za slijedeće razdoblje od najvećeg značenja je dokumentacija koja se nalazi u Školi narodnog zdravlja. Dokumenti koji se odnose na filmsku djelatnost Škole izlučeni su iz arhive ustanove i zasebno se čuvaju. Zahvaljujući brizi dr Mirne Zebec, u dobrom su stanju i dostupni proučavanju.

U ovoj dokumentaciji najvredniji su izvorni materijali: godišnji izvještaji foto-filmskog laboratorija o vlastitoj proizvodnji, originalni scenariji, planovi snimanja, bilješke ili obavijesti o snimanjima koji su sačuvani za dio filmova. To su tekstovi za filmove: Jedan dan u državnom lječilištu Kraljevica, Seoske staje, Zadruga, Naše maslinarstvo, Svečani pogreb Matka Laginje, Naši ljudi i krajevi, Velebit, Plitvice, Banja Luka — Jajce, Šeher Sarajevo, Jedan dan u turopoljskoj zadrugi, Otok Rab, Zašto cijepimo djecu, Svega po malo, Dva brata, Alkohol i potomstvo, Obrana od napada iz zraka, U Domu Kola domaćica, Svjetla sunca, zraka, Naše more, Hrvatska sela, Naš kras, U prirodu, film o dojenju djece. (Radi se o većim ili manjim fragmentima, dijelom i rukopisnim konceptima ili bilješkama uz dvije cenzurne knjižice, dok je jedini potpuni scenarij (Topolšica) sačuvan u Arhivu Hrvatske (Fond Higijenskog zavoda sa Školom narodnog zdravlja). Također je vrijedna i velika foto-dokumentacija o snimanju filmova koja se čuva u Školi. Vode se razgovori da se ova dokumentacija škole pohrani u Kinoteci Hrvatske, kako bi se mogla do kraja obraditi i koristiti za dalje proučavanje filmskog fonda. Pri tome bi vjerojatno trebalo izvršiti i sistematski pregled preostalog dijela arhiva škole.

Slijedeći izvor podataka koji je do sada samo djelomično korišten je fond Andrije Štampara, a nalazi se također u Arhivu Hrvatske.

Od objavljenih tekstova u periodici najviše podataka ima u člancima:

1. Naši seljaci na filmu — naša nepoznata kinematografija, *Novosti*, Zagreb, 11. travnja 1930.
2. Novi domaći film »Grešnice«, *Večer*, Zagreb, 9. listopada 1930.
3. Vjeko Dobrinčić: Nekoliko podataka o počecima kinematografije u nas, *Filmska revija* 3—5, Zagreb, 1950. i br. 1/1951. godina.
4. Aleksandar Gerasimov: Foto-filmski laboratorij Škole narodnog zdravlja »Andrija Štampar«, *Zdravstvene novine* 9—10, Zagreb, 1961. g.
5. Mladen Hanzlovsky: O jednoj kameri između dva rata, *Filmska kultura* 41—42, Zagreb 1964.
6. Ranko Munitić: Pola vijeka animacije u Zagrebu, *Filmska kultura* 81—82, Zagreb 1972.

Filmska djelatnost škole narodnog zdravlja ima svoje mjesto u svakoj povijesti hrvatskog i jugoslavenskog filma i kinematografije, pa je cjelovito obrađena u publikacijama:

1. Zagrebački krug crtanog filma; Građa za povijest hrvatske kulture, almanah, Republički fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti

SRH i SIZ kinematografije SRH; Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1978.

2. Ivo Škrabalo, Između publike i države; Povijest hrvatske kinematografije 1896—1980, Zagreb, 1984.
3. Petar Volk, Istorija jugoslovenskog filma, Beograd, 1986.

Na kraju treba spomenuti i jedan filmski dokumenat: dokumentarni film »Škola Štampar« koji su uz sudjelovanje Kinoteke Hrvatske snimili Ivo Škrabalo (scenarij) i Mladen Juran (režija), kao filmski hommage ovoj specifičnoj filmskoj produkciji i ljudima koji su je stvarali.

SUMMARY

THE FILM FUNDS OF THE SCHOOL OF NATIONAL HEALTH »ANDRIJA ŠTAMPAR« AT THE CROATIAN FILM-LIBRARY WITHIN THE CROATIAN ARCHIVE

In 1924 social-welfare and health institutions started to use more intensly films as source of health education. It was then that the first photo and film laboratory was established at the Institute of social medicine in Zagreb.

With the foundation of the Zagreb School of national health in 1926, this institution becomes the centre of production and distribution of educational film. During the period upto 1940, the School produced over a hundred health-educational and documentary films, which today constitute the most wholesome part of the national film tradition, in Croatia. At the time the most prominent scriptwriters and directors at the School were: Milan Marjanović, Joža Ivakić, Mladen Širola, Kamilo Broessler and Drago Chloupek; the cameramen were Stanislav Noworyta, Anatolij Bazarov and Aleksandar Gerasimov. Apart from the development of specific educational films and the spreading of basic film culture among the population, the School of national health with its film production gave a special contribution to the development of film media and film technique (movies and documentary, animated film, sound film). In 1982, the Croatian Film-library within the Croatian Archive has taken over the whole film fund of the School.

For better preservation, the whole fund has been transferred on to inflammable film tape. By doing so, over 58 movies and documentary film produced by the School in the period 1928—1952. have been preserved, and also 30 educational films of foreign production used by the School.

Stjepan Sršan

Historijski arhiv, Osijek, Nikole Demonje 1

MATIČNE KNJIGE ZA PODRUČJE HISTORIJSKOG ARHIVA U OSIJEKU

UDK 930.25 : 929.3 »OSIJEK«

Pregledni članak

Matične knjige su javne isprave koje pravovaljano dokazuju rođenje, odnosno krštenje, vjenčanje, smrt i neka druga osobna stanja ljudi. Autor daje povijesni dio, prikazom djelovanja katoličke, pravoslavne, evangeličke, reformirane, židovske, grko-katoličke, starokatoličke i muslimanske vjerske organizacije te vojnih matica. Osvrnuo se i na zakonodavstvo o vođenju matičnih knjiga, na njihov jezik te na način sređivanja i popisivanja matičnih knjiga.

Povijesni dio. Matične knjige su javne isprave koje pravovaljano dokazuju rođenje, odnosno krštenje, vjenčanje, smrt i neka druga osobna stanja ljudi. Posebnu važnost među njima ima matična knjiga rođenih budući da je ona temeljna knjiga u koju se unose sve ostale statusne promjene. Već iz gornjeg proizlazi važnost matičnih knjiga. Ako k tome dodamo njihovu vrijednost i značenje kao historijskih izvora za onomastiku, patronimiku, genealogiju, lingvistiku, migraciju stanovništva, porijeklo i raširenost obitelji, zanimanje, natalitet i mortalitet, bolesti i slično, onda one još više dolaze do svog izražaja. Osim toga u matičnim knjigama su od vremena do vremena bilježene i poneke lokalne vijesti kao poplave, epidemije, i slično pa nam i s tog stanovišta predstavljaju značajan izvor podataka. Sve veći broj istraživača iz naše i stranih zemlja, koji koriste podatke iz matičnih knjiga u razne svrhe, samo potvrđuju ono što smo naveli.

Vjerske matične knjige datiraju iz ranokršćanskih vremena, a prve vijesti potječu iz 3. st. nove ere. Popisi krštenih i umrlih vjernika, te nešto kasnije i vjenčanih, čuvali su se, nakon što je crkva dobila slobodu (Milanski edikt 313. g.), u crkvenim arhivama kao javne isprave.

O matičnim knjigama u srednjem vijeku govore razne biskupske sinode. Opći popis o vođenju matica za čitavu katoličku crkvu donio

je tek Tridentinski koncil (1545—1563). Po njemu je svaki župnik bio dužan voditi knjigu krštenih, vjenčanih, krizmanih, stanje duša i knjigu umrlih za svoje područje. No obavezno vođenje i način kako će se matične knjige voditi propisao je nešto kasnije Rimski obrednik 1614. g.¹

O matičnim knjigama i njihovom vođenju u Slavoniji, Baranji i Srijemu, dakle području djelovanja ovog Arhiva, malo što znamo sve do kraja turske vlasti u ovim područjima (1687. g.). No poznato je iz povijesti da je ovdje cvao bujan vjerski život već u prva kršćanska vremena pa kroz cijeli srednji vijek, uz kraći interval za vrijeme seobe naroda. Brojne župe, biskupije, samostani i kršćansko stanovništvo upućuju na to da su vjerojatno vođene i matične knjige.² Za vrijeme turske vlasti u ovim područjima (1526—1687. okvirno) nije bilo redovite vjerske organizacije i pastve, jer je to branio islam, no ipak se kršćanski vjerski život donekle održavao. O njemu ponešto doznajemo iz malobrojnih dokumenata kao npr. nekoliko vizitacija papinskih legata, franjevačkih kronika i izvještaja, te putopisaca.³ Tek nakon oslobođenja Slavonije i ostalih područja ispod turske vlasti krajem 17. st. uvodi se opet redovna vjerska organizacija te se s njom počinju voditi i matične knjige. Te prve matične knjige vođene su narativnim načinom, onako kako je propisao još Rimski obrednik 1614. g. Za krštenje je tražio slijedeće podatke: »Godine Gospodnje... dne... mjeseca... sam ja... župnik crkve sv. ... u mjestu ili kraju... u crkvi sv. ... krstio dijete, rođeno dne... od... zakonitih roditelja župe sv. ... iz mjesta... Djetetu je dano ime... Kum je bio..., sin..., iz župe ili kraja..., a kuma je bila..., kći... iz župe ili kraja... Slične podatke tražio je Rimski obrednik i za maticu vjenčanih i umrlih. Takav način vođenja matičnih knjiga ostao je sve dok nije Dvorska kancelarija 1770. g. propisala tabelarni način vođenja matičnih knjiga. U članu 4. Carskog patenta od 1784. g. određeno je da župnici vode krsne knjige po rubrikama: datum, mjesto rođenja, ime rođenog, vjera, spol djeteta, zakonitost, roditelji (ime i prezime oca te majke) i kumovi (ime i prezime). Ovaj je dekret odredio da se treba upisati i datum rođenja no i nadalje su najviše upisivali u tu rubriku samo datum krštenja kao što je bio i do tada običaj. Zato je 1812. g. izdan propis da se u knjige krštenih mora posebno zabilježiti datum rođenja ispred datuma krštenja. No u praksi su oba datuma upisivali u istu rubriku. Tek kad su kasnije izišli tiskani obrsci sa zasebnim rubrikama, vodili su i datum rođenja i krštenja.

U načinu vođenja matičnih knjiga osnovnu ulogu imale su razne vjerske organizacije kao i državna vlast koje su u prošlosti postojale

¹ Ante Strgačić, Inventar fonda matičnih knjiga državnog arhiva u Zadru, Arhivski Vjesnik II, Zagreb 1959. str. 485.; Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije, I—III knjige, Ljubljana 1974.

² Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji, Zagreb 1974.

³ J. Butorac, Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja, Zagreb 1970.

u Slavoniji i Baranji te Srijemu. Stoga mislimo da treba nešto reći, barem u najosnovnijim crtama, o glavnim vjerskim organizacijama koje su postojale u prošlosti na području djelovanja ovog arhiva.

Katolička crkva. Katolička crkva ima za svog osnivača Isusa Krista. Prema njegovom rođenju datira se brojanje godina u velikom dijelu svijeta (nova era). Katolička crkva je preuzela velik dio rimske, grčke i jevrejske kulture te ih prenijela kasnijim narodima širom svijeta. Kršćanstvo se brzo širilo po rimskom carstvu pa je tako već u 3. st. postojalo sjedište srijemske biskupije u Srijemskoj Mitrovici (Sirmium), poznatom rimskom gradu. Nešto kasnije tu postoji i metropolija za cijelu rimsku Panoniju pod koju su spadale biskupije Mursa (današnji Osijek), Cibale (današnji Vinkovci) i Siscia (današnji Sisak). Poznati slavenski apostol sv. Metodije imenovan je 870. g. za srijemskog nadbiskupa, ali je morao djelovati nešto sjevernije, oko Blatnog jezera; jer je Sirmium nestao u provalama naroda. Biskupija je obnovljena tek 1229. g. i potpadala je tada pod kaločku metropoliju.

Za vrijeme turske vlasti srijemska biskupija je skoro zamrla. Nad malim brojem vjernika vodili su brigu beogradski, bosanski, pečujski i drugi biskupi. Nakon odlaska Turaka obnovljena je biskupija. Isprva su biskupi rezidirali u Kaptolu kraj Slavonske Požege, zatim u Zemunu te konačno u Petrovaradinu. Prvi biskup obnovljene srijemske biskupije krajem 17. st. bio je Franjo Jany 1687—1701; g; Zbog malog broja vjernika i siromaštva, ova je biskupija kanonski ujedinjena 1773. g. s bosanskom ili đakovačkom biskupijom do danas.⁴

Pečujaska biskupija je osnovana 1009. za područje Donje Slavonije. Za turskog vremena velik broj katolika je rastjeran, dok je dio njih prešao na islam. U sjevernim područjima je dio njih poprimio kalvinizam, a tek manji broj je krio svoje kršćansko uvjerenje. U tim teškim prilikama u Slavoniji su uglavnom djelovali, koliko su mogli od turskih vlasti, franjevci, pretežno krišom. Oko 1650. g. odredio je Rim da u istočnom dijelu Slavonije tj. od Osijeka i Nijemaca do Iloka na istok vrši biskupsku jurisdikciju beogradski biskup, a u zapadnom dijelu bosanski. Područje pak oko Našica i Slav. Požege pretendirao je zagrebački biskup što je doprinjelo da je taj kraj i nakon odlaska Turaka ostao pod zagrebačkom biskupijom. Pečujskom biskupu je ostavljeno područje od Donjeg Miholjca uz Dravu do Sarengrada, a onda do Morovića i Županje.⁵

Budući da područje Historijskog arhiva u Osijeku zahvaća i dio zagrebačke nadbiskupije, potrebno je kazati dvije riječi i o njoj. Nju je osnovao 1094. g. ugarski kralj Ladislav koji je 1091. g. zauzeo sjevernu Hrvatsku. Obuhvaćala je na istok područje do Podravske Moslavine i Psunja, a potpadala je pod kaločku metropoliju. Nakon odlaska Turaka

⁴ Opći šematizam, n. dj., str. 133. i d.

⁵ Schematismus ven. Dioecesis Qinqve-Ecclesiensis pro Anno 1855, p. 1.

zagrebačka je biskupija još dobila požeški i našički kraj u Slavoniji, a držala je i brodski te sibirski. Ta granica je izmijenjena 1780. g. jer su župe od Svilaje do Sumca (brodski kraj) pripale đakovačkoj biskupiji. Tom prilikom su župe u Slavoniji, osim miholjačkog i valpovačkog kraja, pripale od pečujске biskupije đakovačkoj.⁶

Kada bosanski biskup nije mogao rezidirati u Bosni zbog nemira, napose od bogumila, preselio se na svoj posjed Đakovo u Slavoniji negdje oko 1250. g. Toj biskupiji je isprva u Slavoniji pripadalo tek desetak župa oko Đakova. Za vrijeme turske vlasti đakovački biskupi su rezidirali po raznim franjevačkim samostanima u Slavoniji i Bosni. Na početku 18. st. obnovljena je rezidencija bosanskog biskupa u Đakovu (prvi biskupi su bili Nikola Ogramić, Đuro Patačić 1703—1716, Petar Bakić 1716—1749, Josip A. Čolnić 1851—1773).⁷

Papa Klement XIV sjedinio je 9. VII 1773. bosansku i srijemsku biskupiju u jednu, pod imenom Bosansko-srijemska. Zbog njenog sjedišta u Đakovu nazivana je i danas je prevagnuo naziv Đakovačka. Kod ovog sjedinjenja pripojeno je 1780. g. 20 župa, kako je već spomenuto, od pečujске biskupije i to: Cerna, Ivankovo, Erdut, Drenovci, Kukujevci, Lovas, Morović, Nijemci, Mala Vašica, Nuštar, Otok, Sotin, Stari Janjko, Račinovci, Šarengrad, Tordinci, Tovarnik, Tenja i Županja. Od zagrebačke pak 10 posavskih župa u okolici Broda. Osijek je odijeljen od ostrogonске kojoj je pripadao kao izuzeta župa i dodijeljen đakovačkoj biskupiji još 1774. g.⁸

Poslije 1918. g. đakovačka je biskupija administrirala i s 29 župa valpovačkog, donjomiholjačkog dekanta te s onima u južnom dijelu Baranje koje su pripale pod granice Jugoslavije. One su i pravno 1971. g. pripale pod jurisdikciju đakovačkog biskupa.

Pravoslavna crkva u Slavoniji. U kršćanstvu postoje tri glavne grane: katolicizam, pravoslavlje i protestantizam. Pravoslavlje je kršćanska religija po koncepciji kako se formirala na istoku, nasuprot onoj na zapadu pod nazivom katolicizam. Zbog raznih antagonizama između istoka i zapada u srednjem vijeku došlo je i na crkvenom području do podvojenosti i raskola u 11. stoljeću. Tokom vremena dolazilo je do pokušaja sjedinjenja, a uspješno je bilo tek u manjim područjima od kojih su najuspješnija sjedinjenja grkokatolika ili unijata. Nasuprot katoličkoj, pravoslavna crkva nema jedinstvene organizacije već redovito svaki narod ima svoju nacionalnu pravoslavnu crkvenu organizaciju. Na području SFR Jugoslavije djeluje Srpska, Makedonska i Rumunjska pravoslavna crkva. Ispred Turaka, za vrijeme i poslije njih došao je velik broj

⁶ Opći šematizam, n. dj., str. 47. i d.

⁷ Em. Gašić, *Brevi conspectus historicus dioec. Bosniensis-Diacovensis et Sirmiensis*, Mursae 1944.

⁸ Em. Gašić, *Brevi conspectus*, nav. dj. str. 34. i d.

žitelja pravoslavne crkve iz istočnih i južnih područja u Slavoniju. Pečki patrijarh Arsenije Crnojević organizirao je crkvenu upravu početkom 18. st. na oslobođenim područjima u Ugarskoj, Slavoniji i Srijemu i to: pakračku, karlovačku-senjsku i kostajničko-zrinopoljsko-ličku eparhiju, dok je stara slavonsko-srijemska razdvojena na slavonsku i srijemsku. Sam Arsenije je najviše boravio u Szentandreji kod Budima gdje je živjelo oko 12.000 Srba.⁹

Od 1708. g. pravoslavnu crkvu u Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj vodila je Karlovačka mitropolija. Vanjski i unutrašnji život crkve odvijao se prema carskim povlasticama, kanonskim priposima i starom običajnom crkvenom pravu. Bečki dvor je sebi prisvajao pravo nadzora nad crkvenim poslovima i kod katolika i pravoslavaca i ostalih konfesija pa je u tom vidu osnovao Ilirsku dvorsku kancelariju, a potom i Ilirsku dvorsku deputaciju (1746—1770). Austrajska vlada je 1770. g. izdala prvu Uredbu o ustrojstvu pravoslavne srpske crkve, potom 1777. drugu, a dvije godine kasnije i treću koja je ostala na snazi do 1869. g. kada je donešen kraljevski reskript o crkvenoj organizaciji Karlovačke mitropolije. On je ostao na snazi do 1918. g. Srijemsko-karlovačka eparhija nosila je naslov arhiepiskopije čiji je episkop ujedno bio arhiepiskop i mitropolita, a od 1848. g. i srpski patrijarh. Za svoje uzdržavanje dobio je vlastelinstvo Dalj 1706. g. (25.000 jutara) i određenu novčanu sumu od države. Na području karlovačke mitropolije bilo je do 1918. g. 27 manastira s prosječno 4 kaluđera u svakom, a samo u Fruškoj gori ih je bilo od toga broja 12.

Pakračka eparhija osnovana je krajem 17. st. a prvi njen episkop bio je Petronije Ljubibratić. Ona je prvo obuhvaćala samo zapadni dio Slavonije od rijeke Ilove do Đakovštine. Godine 1866. do 1924. imala je 106 parohija s 3 manastira: Orahovicu, Pakru i Lepavinu.

Evangelička crkva augsburške vjeroispovjesti (luterani). Spada u protestantske crkve. Njen osnivač je bio Martin Luter. Njena nauka je da je Biblija jedini izvor vjere, a knez odnosno vladar glava crkve na svojem području. Potrebna je samo jaka vjera u božje milosrđe dok su dobra djela za spasenje suvišna.

Luteranska crkva se u Hrvatskoj počela širiti u 16. st. a kasnije preko brojnih njemačkih doseljenika. Krajem 17. i poč. 18. st. katolička protureformacija je velikim dijelom suzbila širenje protestantizma u Slavoniji, tako da ih danas nema mnogo.

Reformirana crkva (helvetska ili kalvinska) Ogranak je protestantizma. Ovu crkvu je osnovao Ivan Kalvin u Ženevi. Njena je nauka u vjerovanje potpune predestinacije, ali budući da čovjek ne zna da li je pre-

⁹ Kalendar pravoslavne mitropolije, Srijemski Karlovci 1986. g.; Srpska pravoslavna mitropolija Karlovačka 1905. (Sematizam), Karlovci 1910.

destiniran ili ne, to mora činiti dobra djela. U Hrvatskoj se širio kalvinizam iz Mađarske. Za vrijeme turske vlasti u Slavoniji je dio stanovništva, napose uz Dravu, prihvatio kalvinizam. Održao se u Tordincima te nešto u Baranji. Krajem 19. st. broj kalvina se povećao doseljnjem Mađara i Slovaka. Godine 1893. dobili su ustav u Mađarskoj koji vrijedi i za kalvinsku crkvu u Hrvatskoj.

Zakon o vjerskoj toleranciji 1781. g. dopustio je evangeličku, augsburšku i kalvinsku vjeroispovjest pa su njihovi pastori i službenici crkve vodili matice, ali bez prava javnosti. Zbog toga su pastori morali svake godine dati da katolički župnik upiše njihove rođene, vjenčane i umrle u katoličke matice. No od 1829. g. pastori su bili dužni voditi duplikate te 1 primjerak dostaviti katoličkom župniku na potvrdu i pohranu. Tek od 1849. g. i njihove su matične knjige dobile istu javnu moć kao i katoličke.

Izraelska (židovska) vjerska organizacija. Izraelci, po Bobliji izabrani božji narod, iz čijeg bi koljena trebao poteći Mesija — spasitelj svijeta, razišli su se već u 1. st. nove ere s kršćanstvom koje je u Isusu Kristu priznalo i prihvatilo Spasitelja dok su ga Židovi odbacili. U naše krajeve Židovi su došli zajedno s kršćanima, pa i ranije. Nakon što je kršćanstvo dobilo slobodu i postalo priznata religija 313. g., bili su Židovi sve više potiskivani iz javnog života. U srednjem vijeku oni su bili krivci zbog odbačenog Krista te ih katoličke države ne priznaju kao legalnu vjeroispovjest. Istom u 16. st. dozvoljavaju im da žive u posebnim dijelovima — »getu«. Zakon o vjerskoj toleranciji dao im je priznati status u austrijskoj monarhiji kao vjerske organizacije. U drugoj pol. 19. st. dobili su pravu i potpunu ravnopravnost s ostalim konfesijama. Prve legalne izraelske crkvene općine niču u Hrvatskoj početkom 19. st. prvo u Zagrebu 1806, u Osijeku sredinom 19. st. potom u Đakovu, Našicama, Podr. Slatini, Orahovici itd. Za vrijeme drugog svjetskog rata došli su na udar fašističke ideologije te je mnogo Jevreja poginulo. Godine 1964. postojale su izraelske općine u Osijeku, Zagrebu, Rijeci i Splitu.

U našim krajevima Židovi su vodili knjige obrezanja po državnom propisu od 1779. godine. Carski patent od 1784. g. odredio je da rabini vode matice rođenih, vjenčanih i umrlih za svoje područje. Dokaznu moć židovske matice su dobile u našim područjima tek 1868. g.¹⁰

Grkokatolici. Poslije raskola između istočne i zapadne crkve dolazilo je više puta do pokušaja sjedinjenja. Unija je djelomično uspjela kod jednog dijela slavenskih naroda. Oni su prihvatili dogme katoličke crkve, ali im je ostavljen istočnjački obred u bogoslužju. U Austriji i Ugarskoj grkokatolička crkva bila je priznata tolerantnim patentom 1781. g. Upisi rođenih, vjenčanih i umrlih vršili su se isprva u katoličke ma-

¹⁰ Vodnik, n. dj., I dio, str. XXIV

tične knjige. Godine 1777. uspostavljena je križevačka biskupija za vjernike istočnog sjedinjenog obreda u Hrvatskoj. U početku je bila u sastavu Ostrogonске, a od 1853. g. Zagrebačke metropolije. Sijelo križevačke biskupije grkokatoličkog obreda nalazi se od 1801. g. u Križevcima po čemu je dobila i naziv. Jurisdikcija ovoga biskupa je 1923. g. protegnuta na sve vjernike istočnog sjedinjenog obreda u Jugoslaviji.¹¹

Starokatolici. Opozicija, osobito njemačkih teologa, na Vatikanskom koncilu 1870. g. koja je tražila da se crkva vrati na svoje stare oblike, dala je starokatolicizam. Odlukom Ministarstva bogoslužja i nastave 1875. g. priznata je starokatolička crkva u Sloveniji, a 1877. uređeno je vođenje matičnih knjiga. Starokatolički župnici bili su dužni voditi matične knjige, a gdje nije bilo takvih, roditelji su trebali u roku 8 dana prijaviti rođenje ili smrt mjesnom poglavarstvu, a ovo je javilo župniku radi upisa. Godine 1918. je osnovana starokatolička župa u Zagrebu. Tek 1922. g. su pripadnici starokatoličke crkve osnovali svoju organizaciju. Od 1974. g. oni se u Hrvatskoj nazivaju Hrvatska katolička crkva.¹²

Muslimani. Postanak muslimanske vjerske organizacije pada u VII st. nove ere naučavanjem Muhameda i njegovih sljedbenika. U naše krajeve se islam najviše proširio s turskom vlašću. Vođenje matičnih knjiga za muslimane propisano je 1927. g.¹³

Vojne matice. Pri vojnim jedinicama počele su se voditi matične knjige krajem 16. st. Godine 1770. određeno je da vojni kapelani imaju jurisdikciju kod krštenja, vjenčanja i sahrane vojnih pokretnih jedinica (militia vaga) a kod ostalih stacioniranih (militia stabilis) posada civilno dušobrižništvo. Dvorski dekret 1784. g. odredio je da župnici upisuju u matične knjige vojne osobe i da jave vojnim oblastima. Konačno je 1808. g. određena nadležnost nad vođenjem matičnih knjiga za vojne jedinice i posade. Tako su duplikate matičnih knjiga (parice) pisali od 1816. g. dok su matične knjige pisali katolički vojni kapelani, da bi od 1830. to mogli voditi i evangelički pastori za svoje članove. Godine 1887. određeno je da matice za vojne osobe i njihove članove u miru vode vojni dušobrižnici u duplikatima te da jedan primjerak dostavljaju vojnom župniku koji je bio na čelu vojnog duhovnog područja. U ratu pak vodili su matične knjige vojni duhovnici koji su se nalazili u posadi te su svaki mjesec bili dužni slati višem vojnom poglavaru do vojnog vikarijata takve popise. U nadležnost vojnih duhovnika u staroj Jugoslaviji spadalo je i vođenje matičnih knjiga.¹⁴

¹¹ Opći šematizam, n. dj. str. 173.

¹² Vodnik, n. dj., I dio, str. XXVI.

¹³ Službene novine, 14—II, 1928.

¹⁴ Zakon od 1922. g., Službene novine 287/1922.

Posebna je specifičnost obzirom na područje Baranje kao i cijeloj Mađarskoj ogleda se u sistemu državnih matrica koje su uvedene 1894. Zbog toga u tim područjima postoje od 1. I 1895. g. i državne matrice koje su vodili državni matičari neovisno od konfesija.

Zakonodavstvo o vođenju matičnih knjiga U Austriji i Ugarskoj je do sredine 18. st. temelj odnosa između crkve i države bilo kanonsko pravo. Državna vlast se počela zanimati za crkvene matične knjige tek kad je dvorskim dekretom 1770. g. naređeno da se u matične knjige ima unijeti i ime nezakonitog oca samo na njegov zahtjev. Budući da su se do tada matične knjige vodile na vaše načina, a njihova je vjerodostojnost ovisila o vrijednosti osobe koja ih je vodila (ponajviše župnici), to je car Josip II uveo državne knjige svojim patentom od 20. II 1784. g. To znači da je tada svaka zakonom priznata konfesija vodila matrice za svoje pripadnike preko svojeg službenika za dotično područje. Takav je službenik dobio prerogative državnog službenika. Poslije toga se nadograđuje zakonodavstvo o vođenju matičnih knjiga. To jozefinističko crkveno pravo postojalo je sve do 1855. g. kada je sklopljen konkordat između sv. Stolice i Bečkog dvora koji je vrijedio i za područje Hrvatske te Slavonije. No taj je konkordat ukinut već 1874. godine.

Da bi se onemogućio gubitak matičnih knjiga vodili su uz originale i duplikate (parice). U Mađarskoj su duplikati uvedeni 1828. a u Austriji 1835. g. Duplikate su ovjeravali dekani te ih slali biskupiji. Nadzor nad matičnim knjigama vršio je biskup ili koji drugi vjerski viši poglavar u skladu s postojećim državnim i crkvenim propisima. Takvo stanje je potrajalo sve do raspada Austro-Ugarske monarhije 1918. godine.

U Kraljevini SHS odnosno Kraljevini Jugoslaviji prema Vidovdanskom Ustavu od 28. VI 1921. g. bila je zajamčena sloboda vjeroispovjesti. Usvojene i priznate konfesije mogle su samostalno uređivati svoje vjerske poslove u granicama zakona. Konkordat koji je bio podnešen na usvajanje 1937. g. između katoličke crkve i države nije prihvaćen pa tako katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji nije imala uređene odnose putem konkordata s državom. Stara Jugoslavija je potvrdila sve zakonske odredbe obzirom na matične knjige stare Austro-Ugarske tako da ni dalje nije bilo jedinstva obzirom na vođenje matičnih knjiga. Istina, država je i dalje uređivala matrice dok je vođenje bilo prepušteno crkvenim organima. Samo u Banatu, Bačkoj, Baranji i Međimurju, kako je već rečeno, postojale su i državne matične knjige vođene od 1895. g. Takvo stanje vladalo je sve do 1941. g. i to na bazi tabelarnog vođenja matičnih knjiga po točno određenim rubrikama.

Sve do 1918. g. bio je glavni i bitan čin za upis u maticu krštenih samo krštenje na temelju starog crkvenog načela, mada je postojala i rubrika rođenja. Budući da se krštenje redovito obavljalo 8 dana nakon rođenja to se i uzimaju »libri baptisatorum« kao knjige rođenja.

Zakon o državnim matičnim knjigama FNR Jugoslavije od 1. IV 1946. g. uveo je vođenje matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih kod državnih matičnih ureda, neovisno od konfesionalne pripadnosti.¹⁵ Od tada se matične knjige vode po jedinstvenim obrascima i načelima za područje Jugoslavije te za svakog čovjeka, bez obzira na vjeru, narodnost i spol. A da bi matičari mogli raditi s matičnim knjigama preuzeli su državni organi vlasti dotadašnje matične knjige i predali ih državnim službenicima u matične urede. Po Ustavu je staro zakonodavstvo izgubilo pravnu snagu te je povijesno preživjelo. Među prvim zakonima donešen je Osnovni zakon o braku i Zakon o matičnim knjigama 9. V 1946. g.¹⁶ Zakon o braku je uveo obavezni građanski brak na cijelom području Jugoslavije te je tako brak prešao od crkve u nadležnost države. »Punovažan je samo brak zaključen pred nadležnim državnim organima« veli član 26 tog Zakona. Pored ustanova braka zakon je regulirao i pitanje matičnih knjiga. Poseban značaj matičnih knjiga istaknuo je čl. 26, st. 4 Ustava FNR Jugoslavije po kome je evidencija rođenih, vjenčanih i umrlih u nadležnosti države. Na cijelom području Jugoslavije uvedene su jedinstvene matične knjige. Time je država uzela isključivo pravo nad vođenjem i izdavanjem podataka o rođenju, vjenčanju i smrti dok su razne konfesije i dalje vodile takve knjige za svoje područje, ali dobrovoljno za vjernike i kao privatna, odnosno interna stvar vjerskih osjećaja. Po odredbama zakona osigurano je upisivanje u matične knjige svih činjenica koje su značajne za određivanje statusa građana od rođenja, sklapanja braka, proglašenja mrtvim, proglašenja braka nevažećim, razvoda, do smrti, pozakonjenja, priznavanja odnosno odricanja i utvrđivanja očinstva i majčinstva, produženja očinske ili starateljske vlasti kao i promjene porodičnog i rođenog imena te prezimena. Zakon je odredio tri matične knjige: rođenih, vjenčanih i umrlih. U njih se upisuju i sve ostale promjene osobnog statusa građana tako da one imaju značaj javnih knjiga, dok se izvodima iz njih priznaje dokazna moć javnih isprava.

Matične knjige se poslije 1946. vode kod matičnih ureda. Starim matičnim knjigama, tj. onima koje su vodili vjerski službenici do stupanja na snagu Zakona o matičnim knjigama 1946. g. priznata je dokazna moć javnih isprava u pogledu činjeničnog upisivanja u njima. Na temelju čl. 56 Zakona o državnim matičnim knjigama izišlo je Opće upustvo za sastavljanje i vođenje državnih matičnih knjiga 1946. g. Osim tumačenja i konkretnih propisa o vođenju matičnih knjiga, određeno je da se uz svaku matičnu knjigu vodi abecedni registar, što nije bio obavezno do tada, a veoma je korisno za traženje podataka. Prema okružnici Pravnog odjela Ministarstva unutrašnjih poslova NR Hrvatske od 13. V 1949. g. (br. 4189-IV-1949) preuzeli su matične knjige dotadašnjih konfesija matični uredi okvirno od 1860-ih godina do 1946. g. Time su ovi uredi

¹⁵ Službeni list FNRJ 183/1946. g.

¹⁶ Isto, br. 29/1946. g.

u pravilu držali matične knjige oko 100 godina zbog svakodnevne operative, dok su one starije matice predane po kotarskim NO državnom arhivu u Zagreb. Kod preuzimanja matičnih knjiga od strane SUP, zatim predaje kotarevima i arhivima, došlo je do različite prakse što je kasnije rezultiralo dislokacijom matičnih knjiga. Naime, zakonodavni propisi nisu se jednako provodili pa je zbog toga dio matica predan muzejima na području Historijskog arhiva u Osijeku, dio je i nakon 1860. g. ostao kod matičnih ureda, a dio je u nekim općinama ostao kod vjerskih ureda, naročito one starije od 1860-ih godina. Kada je osječko spremište Državnog arhiva u Zagrebu postalo samostalna arhivska ustanova, vratio je Državni arhiv iz Zagreba u Osijek dio građe koja se odnosi na područje djelovanja ovoga arhiva, no dio je još do danas ostao u Zagrebu. Sama predaja matičnih knjiga izvršena je 1958. g. Ovom prilikom treba istaći da se dio matičnih knjiga, naročito za područje Baranje, još danas nalazi u Istorijskom arhivu Autonomne pokrajine Vojvodine u Sremskim Karlovcima, a tamo su dospjele neposredno poslije 1945. g.

Godine 1968—9. obavio je HAO u većini vjerskih organizacija tj. po župskim, parohijskim i drugim vjerskim uredima pregled i popis arhivske građe načinivši zapisnike. Tom prilikom su popisane sve arhivalije u koje je arhiv imao uvida, a nalazile su se kod dotičnih ureda. U zapisnicima je navedeno koje knjige značajne za arhivsku građu čuvaju uredi, a koje su preuzeli državni organi. Unatoč tome ima dosta knjiga koje nisu tom prilikom evidentirane jer se nije znalo za njih ili se pak nisu dobili podaci i uvid, a i blizu 10 posto konfesionalnih ureda nije tada obuhvaćeno popisom. Nešto kasnije je i svaki mjesni matični ured dostavio Historijskom arhivu u Osijek popis matičnih knjiga koje on čuva i koristi. Tako se danas matične knjige nalaze na nekoliko osnovnih i sporednih punktova: Historijski arhiv u Osijeku, matični uredi, uredi vjerskih organizacija, muzeji, arhiv u Sremskim Karlovcima a nađu se i kod pojedinih privatnika pa čak i izvan naše zemlje. Bilo bi svakako potrebno, u općem i zajedničkom interesu, evidentirati sve imaoce matičnih knjiga te načiniti jedinstven popis i evidenciju matičnih knjiga da se konačno zna koje su i kakve matične knjige danas sačuvane, jer znamo da je jedan dio nestao ili uništen. Historijski arhiv u Osijeku je na temelju raspoloživih popisa načinio jedinstvenu evidenciju svih matičnih knjiga koje on čuva kod sebe, a također posjeduje evidencije o matičnim knjigama koje se nalaze do 1946. g. kod državnih matičnih ureda. Ovaj fond knjiga čini oko 80 posto cjelokupnog fonda matičnih knjiga tako da se znanost i građanstvo može služiti u prvom redu onima u HAO kao historijskom građom, dok se onima kod matičnih ureda može služiti kao vjerodostojnim izvorima za tekuće potrebe.

Jezik matičnih knjiga. Iako je carski patent 1784. g. odredio da se matice pišu njemačkim jezikom, one se u našim krajevima uglavnom i dalje vode na latinskom, osim protestantskih.